

*Олена Козинець
кандидат історичних наук,
завідуюча кафедри історії та
теорії держави і права,
конституційного та
адміністративного права*

Опіка як інститут права Стародавнього Риму

Опіка – інститут права, який відомий із стародавніх часів і мав місце у багатьох народів зарубіжних країн, як на території Стародавнього Сходу, так і на території Стародавніх Греції та Риму. Найбільший розвиток цей інститут, як і багато інших, одержав у Стародавньому Римі.

Так, у відділі приватного права давньоримський юрист Гай виклав питання відносин між особами *sui juris* (зі своїм правом) і особами *alieni juris* (з чужим правом), які зводилися в основному до трьох груп: 1) питання відносин між чоловіком і дружиною (шлюбне право); 2) питання відносин між батьком як носієм батьківської влади і дітьми, тобто особами, які знаходяться під його владою (батьківське право); 3) питання відшкодування особам *sui juris* (зі своїм правом), які у зв'язку з віком, статтю, психічними, моральними або фізичними недоліками, були повністю або частково недієздатними (опікунське право).

У даній статті предметом дослідження є питання опікунського права, а саме відносини між опікуном або піклувальником та їх підопічними.

Необхідно відзначити, що правові встановлення про опіку і піклування тісно пов'язані з питаннями дієздатності осіб зі своїм правом. Оскільки в римському праві влада голови сім'ї була довічною, тому не існувало проблеми дієздатності осіб із чужим правом. Тим часом, саме у зв'язку з правилами організації сімейної влади і у зв'язку з цілим рядом природних обставин (вік, стать, психічні, моральні і фізичні властивості) проблема дієздатності виникала у осіб, які з якої-небудь причини не знаходилися під владою батька і за якими признавалася властивість

осіб зі своїм правом, хоча вони знаходилися в таких обставинах, що не можна було чекати від них самостійного і розумного способу користування визнаними правами. Для таких випадків потрібне створення правил компенсації або заповнення недоліків дієздатності таких осіб. Зведення правових встановлень, яке упорядковувало ці правила, складало опікунське право.

Як же розуміли стародавні римляни поняття «опіка» і «підклування»?

Взагалі опіку та підклування розуміють як інститут за допомогою якого здійснюється «поповнення» дієздатності особи, яка не знаходиться під чужою владою.

Якщо зараз опіка та підклування відрізняються характером діяльності опікуна (діє від імені опікуваного) та підклучальника (дає поради, згоду на здійснення договору); підставою встановлення (опіка встановлюється над повністю недієздатними, підклування – над обмежено дієздатними), то у Стародавньому Римі опіка встановлювалася над обмежено дієздатними, а підклування – над повністю недієздатними.

У найдавніші часи опіка встановлювалася не в інтересах того, хто був під опікою, а для захисту його майна в інтересах нащадків. Однак поступово все більше стали враховувати інтереси особи, що перебувала під опікою.

Так, опіка як інститут права, компенсувала недолік дієздатності цілої категорії осіб, які через свій вік або стать не були в змозі самостійно вступати в правову діяльність.

Підклування ж було інститутом, який компенсував недолік дієздатності осіб, які за природою своєю повинні бути повністю дієздатними, але не були такими через особливий рід особистих недоліків (психічно хворі особи, марнотратники, особи з фізичними недоліками).

Таке розмежування між опікою і підклуванням існувало в стародавньому і класичному римському праві, а в посткласичному праві його вже не було. До об'єднання цих понять привело введення встановлення постійного підклування над

особами молодше 25 років. Піклування встановлювалося для захисту окремих осіб, що знаходяться в особливих обставинах, а потім розвинулося до установи для захисту цілої категорії молодих громадян.

Неповнолітні особи зі своїм правом чоловічої і жіночої статі, вважалися правоздатними, але не володіли дієздатністю, і до повноліття повинні були знаходитися під опікою (захистом).

Особливу категорію складали жінки. За уявленням давньоримських юристів жінкам властива легковажність і тому вони завжди повинні були знаходитися під опікою чоловіка. З часом практика стала відходити від цього, що було пов'язане, перш за все, з розкладанням патріархальної сім'ї. Так, поступово зникла опіка над жінками, і в посткласичний період їх дієздатність фактично була зрівняна з дієздатністю чоловіків. Проте, справедливості ради потрібно відмітити, що рівноправності між чоловіком і жінкою ні в один з періодів римської історії не було.

У Стародавньому Римі існували різні способи встановлення опіки. Так, наприклад, була відома опіка, яка встановлювалася над неповнолітніми відповідно до останньої волі голови сім'ї або на підставі розпорядження відповідного державного органу.

Відповідно до Законів XII таблиць кожен голова сім'ї мав право в заповіті або виразом останньої волі визначити опікуна для всіх малолітніх осіб, які після його смерті ставали особами зі своїм правом. Для того, щоб мати силу, розпорядження голови сім'ї за визначенням опікуна повинне було відповідати формальностям, передбачених для заповіту.

Також, опіка могла бути встановлена через закон. Це відбувалося в тому випадку, якщо голова сім'ї по заповіту не призначив опікуна для своїх малолітніх дітей. У цьому випадку, права і обов'язки опікуна виконували агнатичні родичі. Коли агнатична спорідненість була витіснена когнатичною, перш за все була відмінена опіка агнатів над жінками, а потім і над неповнолітніми особами, а

опіка була довірена матері та іншим когнатам. Таким чином, був усунений принцип стародавнього права про переважні права агнатів, як і той принцип, що опікуном може бути тільки чоловік.

Коли опіка не була встановлена ні заповітом, ні законом, як і в тому випадку, якщо призначені особи не хотіли, або не могли виконувати обов'язки опікуна, відповідні державні органи самі вибирали таку особу. Державними органами, що встановлювали опікуна, були претори і плебейські трибуни, а в провінціях – правителі.

Окрім згаданих трьох видів опіки існувала і опіка за законом, наприклад, патрона над вільновідпущениками та його нащадками.

У Стародавньому Римі опіка вважалася суспільною службою, тому всі особи, законним чином покликані виконувати опікунські обов'язки, повинні були їх прийняти. Проте, були передбачені законом виключення, коли особи не могли прийняти опіку, а інші могли від неї відмовитися.

Наприклад, обов'язку опікуна не могли приймати нездібні до цього особи. Нездатними виконувати опікунські обов'язки вважалися особи, які своїми особистими якостями, своїм правовим статусом або професією не гарантували правильне виконання опіки. Такими, як правило, були раби, перегріни, психічнохворі, глухі, німі, воїни, довірители або боржники опікуваних, неповнолітні. Неповноліття як причина неможливості виконання опікунських обов'язків передбачалося тільки в посткласичному праві; до цього неповнолітні могли відмовлятися від опікунства, або, якщо вони погоджувалися, обов'язки опікуна замість них виконував спеціальний опікун або їх власний опікун і жінки. Окрім вже перерахованих були й інші, не менш важливі, причини через які людина могла відмовитися бути опікуном. Таке право мали бідняки, люди похилого віку, хворі; деякі корпорації (ковалі, пекарі, матроси, торговці зерном і т. д.); особи деяких вільних професій (філософи, ритори, атлети, лікарі); особи, які могли вказати громадянина, який з великим успіхом виконував би обов'язки

опікуна. З цих причин державні органи звільняли з посади тільки на прохання обох сторін.

Громадянин, який став опікуном, наділявся цілим рядом повноважень. Так, основною задачею опікуна було не залишати підопічного без захисту. Для виконання цієї задачі за ним були визнані певні права на майно і на особу підопічного. Права опікуна при виконанні своїх обов'язків залежали від віку підопічного. Так, діти до семи років були повністю недієздатними. Турбота по догляду і вихованню цих дітей була довірена матері. Опікун не брав участь у їх вихованні. Він повинен був оплачувати витрати, використовуючи засоби підопічного. Майном підопічного до семи років опікун управляв самостійно. Він повинен був сумлінно з ним поводитися, раціонально його використовувати, одержаний дохід приєднувати до майна підопічного і нести відповідальність за збитки, заподіяні підопічному через свою несумлінність. При управлінні опікун зобов'язаний дотримуватися особливих правил, прийнятих з метою захисту інтересів підопічного. На підставі цих правил опікун повинен був вільні грошові кошти підопічного вкладати в землю або давати у позику, йому було заборонено відчужувати землю та інші цінності підопічного без попереднього схвалення відповідних державних органів або, хоча б, без розпорядження, що міститься в заповіті домовладки. Обмеження його свободи при розпорядженні майном підопічного з часом ставали все більш жорсткими. При Юстиніані опікун мав право відчужувати, без попереднього схвалення, тільки зіпсовані предмети.

Правила виконання опікунських обов'язків були декілька іншими у разі, коли підопічний був старшим за сім років. І в цьому випадку, опікун мав право, без згоди неповнолітнього і в його відсутність укладати угоди, необхідні для захисту його інтересів. Тим часом, оскільки неповнолітні особи володіли обмеженою дієздатністю, траплялося й їм робити які-небудь дії, що збільшують або зменшують їх майно. Такі дії були дійсними, навіть і без згоди опікуна, якщо вони

стосувалися придбання майна, і були недійсними, якщо йшлося про ухвалення яких-небудь зобов'язань.

Для узаконення актів за зобов'язаннями було необхідне схвалення опікуна, який компенсував недолік дієздатності неповнолітнього підопічного. Взаємодія опікуна і підопічного була особливо необхідною при правових актах, які не допускали заміщення (актах, при яких потрібні особисті дії правомочної особи, як, наприклад, манципація, прийняття або не прийняття спадку і т. д.)

Існував ряд випадків, коли припинялася опіка: із смертю підопічного чи опікуна; із втратою опікуном чи підопічним статусу свободи та громадянства; коли опікун з виправданих причин відмовлявся від опіки і коли ставав нездібний або викликав підозри при використуванні майна підопічного. Коли опіка припинялася по одній із вказаних причин, потрібно було призначити нового опікуна.

За свою діяльність опікун ніс відповідальність. Так, наприклад марнотратник прирівнювався до божевільного. Вже Закони XII таблиць встановлювали нагляд над марнотратником. Такий нагляд здійснював найближчий агнат або родичі. Марнотратник не міг брати участь в управлінні своїм майном, тобто, в решті решт, у цивільному обороті.

У стародавньому праві були відомі два засоби захисту інтересів підопічного від несумлінного опікуна. Першим засобом був позов про зловживання, його могла подати будь-яка особа, що знайшла зловживання з боку опікуна. Рішення по такому позову приводило до припинення опікунських відносин. Другим засобом був позов щодо припинення опіки. Його подавав колишній підопічний, якщо існував сумнів у тому, що розрахунок у зв'язку з управлінням його майном зроблений повністю.

У класичному праві, окрім приведених засобів, для захисту інтересів підопічного було введено зобов'язання опікуна вносити заставу, що охороняє

майно підопічного. Таку заставу повинні були вносити всі опікуни, окрім тих, хто був призначений по заповіту або високими державними органами.

У посткласичному праві інтереси підопічних були захищені і введенням загальної іпотеки на майно опікуна.

Окремо існував інститут піклування над особами молодше 25 років. Так, якщо особи, що укладали договори були молодше 25 років, то вони повинні були бути уважними, щоб не зробити якої-небудь помилки. Для того, щоб усунути недовіру до них, було встановлене спеціальне піклування, так зване піклування над особами молодше 25 років. На початку введення цього встановлення було прийнято, щоб при укладенні угод особами, яким не виповнилося 25 років, окрім самих цих осіб, брав участь і піклувальник, призначений претором, з метою захисту цих осіб від якого-небудь обману або помилки. Тим часом, присутність піклувальника при укладенні угод, навіть його схвалення, не виключали небезпеки для договірних сторін. Тому зі встановленням такого піклувальника не було відновлено довіру до осіб молодше 25 років. Довіра до цих осіб, а з цим і їх економічний стан, була поліпшена тільки коли до них приставили постійного піклувальника. Це здійснив Марк Аврелій. З тих пір піклування над особами молодше 25 років стало постійним встановленням: всі особи молодше 25 років одержували постійного піклувальника і таким чином, могли брати участь у здійсненні операцій.

Іншим видом опіки було піклування (турбота), яке встановлювалося відносно тих осіб, які, будучи повновладними, не мали фізичної нагоди управляти і розпоряджатися своїм майном, і особливо в тих випадках, коли виявлялося майно, тимчасово позбавлене власника. Піклувальник призначався й у тому випадку, коли опікун з будь-якої причини не міг виконувати свої обов'язки, зокрема тимчасово, або, будучи призначений по заповіту, виконував свої обов'язки погано, невміло, недбало. Відмінність між опікуном і піклувальником у даному випадку полягала у тому, що опікун скоював операції на користь

підопічного, а піклувальник лише виражав згоду на здійснення операцій. Опіка і піклування розглядалися як право і обов'язок. Метою цих правових інститутів було заповнення недоліків дієздатності повністю або частково недієздатних осіб.

У римському праві були відомі багато видів тимчасового піклування і піклування для окремих випадків і окремих акцій. До цих видів піклування належали: 1) піклування над ненародженою дитиною; 2) піклування над різними майновими комплексами, про яких не могли піклуватися їх власники (майно осіб, які потрапили в рабство, майно відсутніх осіб або осіб невідомого місцезнаходження); 3) піклування над особами, які через особливі фізичні або психічні недоліки не були здатні захищати власні інтереси.

Таким чином, інститут опіки одержав всебічну розробку в Стародавньому Римі. Його важливість і необхідність була обумовлена тим, що у зв'язку з поділенням осіб у давньоримському праві на осіб зі своїм і чужим правом, виникали різні питання, що стосувалися їхньої дієздатності. Коли особи зі своїм правом через різні причини не могли самостійно реалізувати свої права, виникала необхідність у спеціальних правових інститутах, які б компенсували або заповнили недоліки дієздатності повністю або частково. Такими інститутами стали опіка і піклування, метою яких була компенсація або заповнення недоліків дієздатності повністю або частково недієздатних осіб.

Література

1. Дождев Д.В. Римское частное право: Учебник для вузов / Под ред. В.С.Нерсесянца. – М., 1996. – 704 с.
2. Кудряшов И.В. Римское право: конспект лекций. – М., 2004. – 128 с.
3. Новицкий И.Б. Римское право: учебник / И.Б.Новицкий; отв. ред. Е.А.Суханов. – М., 2005. – 310 с.
4. Підопригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право: Підручник. – К., 2003. – 512 с.
5. Петрученко О. Латинско-русский словарь. – СПб., 2001. – 704 с.
6. Римское частное право: Учебник / под ред. И.Б.Новицкого, И.С.Перетерского. – М., 1997. – 544 с.
7. Яровая М.В. Римское частное право: учебное пособие. – СПб., 2004. – 192 с.